

ธรรมยุติกนิกาย ในภาคอีสาน (2394-2476)

กิติรัตน์ สีหพันธ์

ธรรมยุติกนิกายเป็นคณะสงฆ์นิกายใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้นในสังคมไทยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือเมื่อประมาณ 150 กว่าปีที่ผ่านมานี้ องค์กรผู้ก่อตั้งนิกายนี้ได้แก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะที่ทรงผนวชเป็นวชิรญาณภิกขุ

ธรรมยุติกนิกายเมื่อถูกก่อตั้งขึ้นแล้วก็เชื่อว่าจำกัดตัวเองอยู่เฉพาะในกรุงเทพฯ หากจะ得以ขยายไปยังภูมิภาคอื่นด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้ขยายเข้าไปยังหัวเมืองภาคอีสานหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือในปัจจุบัน

การก่อตั้งธรรมยุติกนิกายในภาคอีสานกล่าวได้ว่า เป็นผลสืบเนื่องมาจากการ มีพระสงฆ์ในภูมิภาคนี้เดินทางเข้าไปศึกษาพระปริยัติธรรมในกรุงเทพฯ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 และได้มีโอกาสบวชในธรรมยุติกนิกาย

ต่อมาในรัชสมัยรัชกาลที่ 4 โดยพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้มีการก่อตั้งวัดธรรมยุตวัดแรกขึ้นในภาคอีสาน ที่วัดสุปัฏนาราม เมืองอุบลราชธานี ในราวปี พ.ศ. 2394

ตั้งแต่ที่มีการก่อตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้น ณ วัดสุปัฏนารามแห่งนี้ จนกระทั่งปี พ.ศ. 2476 นับเป็นช่วงเวลาที่สำคัญที่ทำให้ยุติการนิกายได้แพร่ขยายออกไปทั่วภาคอีสานที่กว้างใหญ่ในเวลาค่อนข้างรวดเร็ว โดยเฉพาะโดยอาศัยเงื่อนไขหรือปัจจัยในช่วงเวลาต่าง ๆ เป็นเครื่องเอื้ออำนวย

การทำความเข้าใจพัฒนาการของการก่อตั้งธรรมยุติกนิกายใน ระหว่างปี พ.ศ. 2394-2476 อาจจะแบ่งออกได้เป็น 3 ยุคสมัย ทั้งนี้ ด้วยพิจารณาจุดมุ่งหมายของการก่อตั้งและสภาพแวดล้อมที่มีส่วนกำหนด และการแสดงบทบาทของพระสงฆ์ธรรมยุตในสังคมสงฆ์ท้องถิ่น ใช้เป็นเกณฑ์ในการพิจารณา

กล่าวคือ **ยุคที่ 1** เป็นยุคของการก่อตั้งและการปฏิบัติตามธรรมเนียมธรรมยุติกนิกายอย่างเคร่งครัด (2394-2433) **ยุคที่ 2** เป็นยุคของการขยายธรรมยุติกนิกายควบคู่ไปกับการถูกใช้เป็นองค์กรปกครองคณะสงฆ์ในภาคอีสาน (2434-2474) และ **ยุคที่ 3** เป็นยุคของการขยายธรรมยุติกนิกายเพื่อคงสถานภาพการเป็นผู้ปกครองคณะสงฆ์ (2475-2476)

ยุคที่ 1

การก่อตั้งและการปฏิบัติตามธรรมเนียมธรรมยุติกนิกายอย่างเคร่งครัด (2394-2433)

การก่อตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้นในหัวเมืองภาคอีสานครั้งแรกราวปี พ.ศ. 2394 กล่าวได้ว่า พระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ได้เป็นมูลเหตุสำคัญให้มีการก่อตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้นในภาคอีสาน¹

พระราชประสงค์ดังกล่าวนอกจากความต้องการที่จะก่อตั้งธรรมยุติกนิกายให้เป็นปีกแผ่นมั่นคงและต้องการขยายเข้ามายังภูมิภาคอื่นๆแล้วดูจะไม่มีเหตุผลทางการเมืองประการอื่นเคลือบแฝงอยู่

อย่างไรก็ตาม ก็มีบางท่านตั้งข้อสังเกตไปถึงขนาดว่า การก่อตั้งธรรมยุติกนิกายกล่าวเป็นพระราชประสงค์เพื่อต้องการให้เป็นหน่วยสอดแนมความซื่อสัตย์ของบรรดาเจ้าเมืองลาวในภาคอีสาน จากที่หัวเมืองในภาคนี้ได้ร่วมกับเจ้าอนุวงศ์กอกบฏครั้งหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ 3 แต่ก็สังเกตดังกล่าวดูเหมือนจะขาดหลักฐานและเป็นสมมุติฐานที่กว้างไกลเกินไป

การก่อตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้นในภาคอีสาน หลังจากการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าได้เพียงปีเดียว ก็สังเกตประการสำคัญที่สุดน่าจะได้แก่ คำถามที่ว่าทำไมการขยายธรรมยุติเข้ามายังภาคอีสานจึงล่าช้ามากระทั่งสมัยรัชกาลที่ 4 ทั้งที่ก่อนหน้านี้มีพระสงฆ์อีสานเข้าบวชในธรรมยุติกนิกายแล้วตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3

ต่อปัญหาดังกล่าว ความล่าช้าน่าจะเกิดจากความไม่กล้าที่จะขยายธรรมยุตเข้ามาในภาคอีสานในช่วงที่ขาดสถาบันหรือแหล่งอำนาจที่จะประกันความปลอดภัยของพระสงฆ์นิกายใหม่ได้ ดังนั้น การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงนับเป็นช่วงโอกาสที่เหมาะสมอย่างยิ่งที่จะขยายธรรมยุติกนิกายเข้ามาในท้องที่ที่อาจได้รับการต่อต้านจากพระสงฆ์พื้นเมือง

กล่าวได้ว่า พระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ต้องการให้มีการก่อตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้นในภาคอีสานโดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เมืองอุบลราชธานีที่เป็นภูมิภาคศิขัยของพระองค์² ได้รับการตอบสนองจากลาวเจ้าเมืองและกรมการอย่างสละหรือล้นถึงขนาดสร้างวัดธรรมยุตของตนขึ้น

วัดแรกที่ถูกสร้างขึ้นได้แก่ **วัดสุปัญญาราม** มีพระพรหมราชวงศ์ (กุทอง) เป็นผู้นำการก่อสร้างโดยได้รับพระราชทานพระราชทรัพย์จากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสมทบส่วนหนึ่ง³

วัดที่ 2 คือ **วัดสีทอง** วัดนี้อุปฮาดโพธิ์เป็นผู้สร้าง

วัดที่ 3 คือ **วัดสุทัศน์** ราชบุตรีสุ้ยเป็นผู้สร้าง

วัดที่ 4 คือ **วัดไชยมงคล** เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์ (หน่อคำ) เจ้าเมืองอุบลราชธานีท่านต่อมาเป็นผู้สร้าง

วัดที่ 5 คือ **วัดสระแก้ว** เมืองพิบูลมังสาหาร (ปัจจุบันเป็นอำเภอหนึ่งในจังหวัดอุบลราชธานี) มีพระบำรุงราษฎร์ (จุมมณี) เจ้าเมืองพิบูลมังสาหารเป็นผู้สร้าง

วัดที่ 6 คือ **วัดห่อทอง** เมืองมหาชนะไชย (ปัจจุบันเป็นอำเภอหนึ่งในจังหวัดยโสธร) พระเรืองไชยชนะ เจ้าเมืองมหาชนะไชย เป็นผู้สร้าง ⁴

ทั้ง 6 วัดที่กล่าวได้ว่า เป็นวัดแรก ๆ ในภาคอีสานที่สูงสร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็นการตอบรับพระราชประสงค์ที่จะให้มีวัดธรรมยุตขึ้นในภาคอีสาน

แม้ว่าการก่อตั้งธรรมยุติกนิกายในภาคอีสานในสมัยแรก จะได้อาศัยบารมีของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปกป้องคุ้มครอง แต่สภาพการณ์อันน่าหวาดกลัวจากการที่พระสงฆ์พื้นเมืองอาจบุกเข้าทำร้ายก็ยังมิได้อยู่

ในตำนานวัดสุปฏิหารามได้บันทึกสภาพการณ์ที่น่ากลัวไว้ว่า “การที่ท่านพนธโล (พระเถระหัวหน้าคณะ-ผู้เขียน) ออกไปอยู่วัดสุปฏิหาราม ในปูนต้นนับว่าล่อแหลมตีอันตราย แต่หากด้วยพระบรมเดชานุภาพแผ่ไปปกป้องอย่างหนึ่ง เจ้าเมืองกรมการผู้ใหญ่ช่วยทำนุบำรุงอย่างหนึ่ง... จึงรอดพ้นจากภัยพิบัติมาโดยสวัสดิภาพ” ⁵

ด้วยสภาพการณ์ที่อาจได้รับอันตรายจากพระสงฆ์มหานิกายพื้นเมืองได้นำจะให้พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายได้แสดงบทบาทในขอบเขตจำกัด

บทบาทของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายในหัวเมืองอีสานในระยะแรกทีออกป่ก่ตั้งนิกาย จุดที่เด่นที่สุดได้แก่ การประพฤติปฏิบัติตามธรรมเนียมธรรมยุติกนิกายอย่างเคร่งครัด กล่าวคือได้นำวัตรปฏิบัติเป็นแบบแผนของวชิรญาณภิกขุ (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว) อันเป็นต้นวงศ์ของคณะธรรมยุตมาสืบทอดได้อย่างสมบูรณ์ ⁶ และมี “**ปฏิปทาพระ 1 เป็นพระอุดมการณ์ฐานแทบทั้งนั้น**” ⁷

วัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ในสมัยแรกในวันหนึ่ง ๆ ได้แบ่งเวลาในการศึกษาทั้งในทางปริยัติธรรม (การศึกษาเล่าเรียน) และวิปัสสนาธุระออกเป็นส่วน ๆ คือ กาลเล่าเรียน กาลฟังเทศน์ ไหว้พระสวดมนต์ กาลท่องบทสาธยาย กาลจำวัด กาลตื่น กาลออกไปสู่วิวอก ทำความสงบสงัดใจ ⁸ และในช่วงต่อมาเมื่อราชสำนักกรุงเทพฯ ได้ถวายนาฬิกาไปยังวัดธรรมยุตในภาคอีสาน ทำให้การปฏิบัติของพระสงฆ์สามารถกำหนดช่วงเวลาได้แน่นอน กล่าวคือ “**ย่ำรุ่งตีระฆังสัญญาณบิณฑบาต กลับจากบิณฑบาต นำทำวัตรเช้าก่อนฉัน เวลา 8.30 น. บอกริยัติธรรม 11:00 น. หยุดพักจำวัด 13.00 น. ตีระฆังสัญญาณฟังเทศน์ที่ศาลาการเปรียญพร้อมทั้งภิกษุสามเณรและอุบาสกอุบาสิกาทุกวัน 20.00 น. ตีระฆังไหว้พระสวดมนต์ 22.00 น. ตีระฆังเลิกการท่องบทสาธยาย แล้วเข้าที่ไหว้พระสวดมนต์ตามกุฏิของตน-เลยจำวัด** ถ้ามีผู้ปรารถนาจะท่องบ่นในตอนนั้นก็ต้องทำให้เสียงเบาที่สุด

เวลา 4.00 น. ตีระฆังสัญญาณตื่นไหว้พระสวดมนต์ตามกุฏิของตน ๆ แล้วก็ห้องบทธาสายไปจนสว่าง⁹

การปฏิบัติของพระสงฆ์ธรรมยุตในสมัยแรก น่าที่จะกล่าวได้ว่า ได้ก่อให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาเป็นอันมาก ปฏิบัติการแปลกแยกของชาวบ้านราษฎรต่อพระสงฆ์ในสมัยใหม่ เมื่อเวลาล่วงมาราว 20 ปี น่าจะเปลี่ยนไปมาเป็นการเคารพศรัทธา เห็นได้จากในการที่ท่านพนธโล (ดี) บุรพาจารย์ของคณะธรรมยุตภาคอีสานถึงแก่กรรมภาพที่วัดสระแก้ว เมืองพิบูลมังสาหาร ได้เกิดการโต้เถียงแย่งชิงกันระหว่างชาวเมืองพิบูลมังสาหารกับชาวเมืองอุบลราชธานี ว่าเมืองใดสมควรได้รับเกียรติจัดงานฌาปนกิจ¹⁰ สิ่งนี้ได้สะท้อนให้เห็นฐานะของพระสงฆ์ธรรมยุตในสังคมสื่อสารว่าได้รับการยกย่องค่อนข้างมาก อันเนื่องมาจากความดีเด่นในวัตรปฏิบัติของสงฆ์เหล่านี้

ด้วยชื่อเสียงที่พระสงฆ์ธรรมยุตินิกายที่เมืองอุบลราชธานีในสมัยแรก ๆ ที่เคร่งครัดในวัตรปฏิบัติตามธรรมเนียมธรรมยุตินิกาย จึงทำให้พระสงฆ์ในหัวเมืองภาคเดียวกันเดินทางมาบวชในคณะธรรมยุตที่เมืองนี้ เพื่อไปสืบทอดในภูมิลำเนาของตน ตัวอย่างของพระสงฆ์จากหัวเมืองอื่นที่อยู่ห่างไกลเดินทางมาเดินทางมาบวชในคณะธรรมยุตินิกายที่เมืองอุบลราชธานี ได้แก่ คณะพระสงฆ์เมืองหนองบัวลำภู (ปัจจุบันเป็นอำเภอในจังหวัดอุดรธานี) ที่มีพระแสงเป็นหัวหน้า ซึ่งได้นำคณะธรรมยุตไปสืบทอดที่วัดมหาชัย เมืองหนองบัวลำภู และต่อมาได้ขยายสาขาไปที่วัดจอมมณี อำเภอวังสะพุง วัดศรีสะอาด อำเภอภูพาน จังหวัดเลย และวัดจันทน์ อำเภอภูเวียง จังหวัดขอนแก่น วัดจอมศรี อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี เป็นต้น¹¹

ยุคที่ 2 การขยายธรรมยุตินิกายควบคู่กับการถูกใช้เป็นองค์กรการปกครองคณะสงฆ์ในภาคอีสาน (2434–2474)

การขยายธรรมยุตินิกายในภาคอีสานนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2434 เป็นต้นมา กล่าวได้ว่ามีจุดมุ่งหมายสำคัญในแง่ของความพยายามที่จะสร้างองค์กรขึ้นมารองรับการจัดการปกครองคณะสงฆ์ในภาคอีสานของคณะสงฆ์ไทย ทั้งนี้เนื่องจากองค์กรธรรมยุตที่มีอยู่เดิมไม่เพียงพอต่อความจำเป็นในการจัดการปกครองคณะสงฆ์

มูลเหตุที่คณะสงฆ์ไทยที่กรุงเทพฯ เรียกใช้คณะธรรมยุตในภาคอีสานเป็นตัวแทนจัดการปกครองคณะสงฆ์ในภาคนี้มีมูลเหตุที่สำคัญ 2 ประการคือ

ประการแรกผู้มีบทบาทในคณะสงฆ์ไทยในช่วงเวลาดังกล่าวล้วนแต่เป็นพระสงฆ์ในฝ่ายธรรมยุตินิกายเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อมีความพยายามจัดการปกครองคณะสงฆ์ในภาคอีสาน พระองค์จึงได้ใช้ศิษย์ช่วยในการจัดการปกครองคณะสงฆ์นี้ด้วย

ประการที่ 2 การที่คณะธรรมยุตินิกายในภาคอีสานโดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เมืองอุบลราชธานี มีความสัมพันธ์อย่างต่อเนื่องกับคณะธรรมยุตที่กรุงเทพฯ ตั้งแต่สมัยเริ่มแรกที่มีการก่อตั้งจนกระทั่งเมื่อมีความพยายามจัดการปกครองคณะสงฆ์ในภาคอีสาน ทั้งนี้เพราะเป็นธรรมเนียมที่บูรพาจารย์

นิยมที่จะส่งสิทธิ์ของตนที่ได้รับการศึกษาเบื้องต้นพอสมควรแล้ว ให้เข้ามาศึกษาเล่าเรียนต่อที่สำนักวัดธรรมยุตที่กรุงเทพฯ ธรรมเนียมการกล่าว กล่าวได้ว่าทำให้มีพระสงฆ์ธรรมยุตในภาคอีสานที่เมืองอุบลราชธานี เดินทางเข้ามาศึกษาที่กรุงเทพฯ อย่างต่อเนื่อง¹² และเป็นโอกาสให้รู้จักคุ้นเคยกับพระเถระผู้ใหญ่ที่กรุงเทพฯ ทำให้คณะสงฆ์ไทยซึ่งเป็นพระธรรมยุตส่วนใหญ่เลือกที่จะแต่งตั้งพระสงฆ์และเหล่านี้เป็นตัวแทนออกไปจัดการปกครองคณะสงฆ์ในท้องถิ่นของตน

ตัวอย่างของพระสงฆ์ธรรมยุตภาคอีสานที่ถูกส่งเข้าไปศึกษาในกรุงเทพฯ ในสมัยการก่อตั้งธรรมยุติกนิกายแรก และได้รับการแต่งตั้งขึ้นเป็นผู้ปกครองคณะสงฆ์ในภาคอีสาน ได้แก่

พระอริยภิกขุ (ธมมรุกขิต อ่อน) ได้ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่เมืองอุบลราชธานีและมณฑลลาวท้าว (2434-2440)

พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันทโท จัน) เป็นเจ้าคณะใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์ (2434-2450) เป็นเจ้าคณะมณฑลอีสาน (2441-2445)

สมเด็จพระมหาวิริวงศ์ (ดิสโส อ้วน) เจ้าคณะมณฑลอีสาน (2445-2455) เป็นเจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานี (2456-2468) เป็นผู้รักษาการเจ้าคณะมณฑลอุดร (2466-2468) เจ้าคณะมณฑลนครราชสีมา (2468-2475)

พระศาสนดิลก (ชิตเสโน เสน) เจ้าคณะมณฑลร้อยเอ็ด (2455-2468)

พระมหาแก้ว พระมหารัตน์ พระมหาทา พระมหาอำ ผู้ช่วยเจ้าคณะมณฑลอีสาน ในสมัยที่พระญาณรักขิต (สิริจันทโท จัน) เป็นเจ้าคณะมณฑลอีสาน

การจัดการปกครองคณะสงฆ์ในภาคอีสาน ระหว่างปี พ.ศ. 2434-2456 คณะสงฆ์ไทยได้ใช้อองค์การธรรมยุตที่เมืองอุบลราชธานีและใกล้เคียงจัดการปกครองคณะสงฆ์ในบริเวณมณฑลอีสานหรือบริเวณอีสานตอนใต้ ซึ่งประกอบด้วยเมืองอุบลราชธานี ยโสธร เขมราฐ จำปาศักดิ์ สุรินทร์ สังขะ ขุขันธ์ เดชอุดม ศรีสะเกษ กมลาไสย กาฬสินธุ์ ภูแล่นช้างสุ วรรณภูมิ อยเอ็ด มหาสารคาม ขณะที่บริเวณมณฑลนครราชสีมาที่ประกอบด้วยเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและนางรองได้แต่งตั้งให้พระสงฆ์ฝ่ายมหานิกายเดินทางจากกรุงเทพฯ เข้ามาจัดการปกครอง

แต่ในช่วงเวลาดังกล่าว ดินแดนภาคอีสานอีกมณฑลหนึ่งคณะสงฆ์ยังคงถึงปล่อยไว้อย่างเป็นอิสระให้แก่บริเวณมณฑลอุดร ซึ่งอยู่ทางตอนเหนือของภาค

ความพยายามจัดการปกครองคณะสงฆ์ในภาคอีสาน ที่นับเป็นมูลเหตุให้มีการขยายคณะธรรมยุติกนิกายกว้างขวางยิ่งขึ้นหลังปี พ.ศ. 2434 ได้แก่ความพยายามในการ คณะสงฆ์ในมณฑลอุดร

ปัญหาสำคัญที่ทำให้การจัดการปกครองคณะสงฆ์ในมณฑลอุดรล่าช้า ได้แก่

ประการแรก ไม่ค่อยมีพระสงฆ์ในมณฑลนี้เดินทางเข้าไปศึกษาพระปริยัติธรรมในกรุงเทพฯ ทำให้คณะสงฆ์ไทยเกิดความยากลำบากที่จะคัดเลือกพระสงฆ์เป็นตัวแทนออกมามีจัดการปกครองคณะสงฆ์

ประการที่ 2 แม้ว่าบริเวณมณฑลอุดรจะมีคณะธรรมยุติกนิกายได้แก่ คณะธรรมยุตที่มีพระแสงเป็นผู้นำสืบทอดมาจากมาจากเมืองอุบลราชธานีดังที่ได้กล่าวแล้ว แต่ด้วยการฝึกตนเองไม่ติดต่อกับสัมพันธ์กับสำนักวัดแม่ที่เมืองอุบลราชธานี หรือคณะสงฆ์ไทยที่กรุงเทพฯ ทำให้คณะธรรมยุตดังกล่าวไม่ได้ถูกใช้เป็นองค์กรในการจัดการปกครองคณะสงฆ์¹³

ความจำเป็นในการจัดการปกครองคณะสงฆ์ในมณฑลอุดรดั้งที่กล่าวมาข้างต้น นับเป็นมูลเหตุสำคัญให้มีการก่อตั้งคณะธรรมยุติกนิกายขึ้นใหม่เพื่อใช้เป็นอุปกรณ์ในการจัดการปกครองคณะสงฆ์ดังจะเห็นได้จาก

1. เหตุการณ์ส่งพระสงฆ์หมื่นนครพนมไปบวชในคณะธรรมยุติกนิกายที่เมืองอุบลราชธานี ในปี พ.ศ. 2445 และกลับมาก็ก่อตั้งคณะธรรมยุตที่วัดศรีเทพประดิษฐาราม เมืองนครพนมใน ปีพ.ศ. 2449
2. การเปลี่ยนวัดโพธิสมภรณ์ เมืองอุดรธานี จากวัดมหานิกาย เพื่อก่อตั้งคณะธรรมยุตขึ้นที่วัดนี้ และเป็นศูนย์กลางการปกครองคณะสงฆ์ของมณฑลอุดร ในปี พ.ศ. 2446 และ
3. การเปลี่ยนวัดศรีจันทร์ เมืองขอนแก่น จากวัดมหานิกายเป็นวัดธรรมยุต ในปีพ.ศ. 2467 เพื่อให้เป็นศูนย์กลางการปกครองคณะสงฆ์ในระดับจังหวัด

ความพยายามก่อตั้งคณะธรรมยุติกนิกายที่เมืองนครพนม เกิดขึ้นในราวปี พ.ศ. 2445 เมื่อพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ ข้าหลวงประจำจังหวัดนครพนม ซึ่งเป็นศิษย์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส มีความปรารถนาที่จะให้วัดธรรมยุตขึ้นที่เมืองนครพนม จึงได้คัดเลือกพระสงฆ์สามเณรที่มีความสมัครใจเปลี่ยนนิกายมีจำนวน 5 รูป¹⁴ ส่งมาบวชในคณะธรรมยุตที่เมืองอุบลราชธานี พระสงฆ์ขณะนั้นศึกษาเล่าเรียนอยู่นานถึง 3 ปี จึงได้เดินทางกลับมาก่อตั้งคณะธรรมยุตที่วัดศรีเทพประดิษฐาราม ในปี พ.ศ. 2449¹⁵ และต่อมาเมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ รศ. 121 ในมณฑลอุดรในปีพ.ศ. 2451 หัวหน้าของพระสงฆ์ธรรมยุตคณะนี้คือพระจันทร์ เขมियो ได้รับการแต่งตั้งขึ้นเป็นเจ้าคณะเมืองนครพนม¹⁶ ปกครองพระสงฆ์มหานิกายในจังหวัดนครพนมทั้งหมด ทั้งที่เมืองนี้มีวัดธรรมยุตเพียงวัดเดียวในตอนนั้น

การก่อตั้งคณะธรรมยุติกนิกายครั้งสำคัญที่สุดในบริเวณอีสานเหนือดูเหมือนจะไม่พ้นการก่อตั้งธรรมยุติกนิกายที่วัดโพธิสมภรณ์ เมืองอุดรธานีในปี พ.ศ. 2466 เพื่อให้เป็นศูนย์กลางการปกครองคณะสงฆ์ของมณฑลอุดร

มูลเหตุของความพยายามก่อตั้งศูนย์กลางการปกครองคณะสงฆ์ที่วัดนี้และใช้พระสงฆ์ธรรมยุตเป็นองค์กรดำเนินการ กล่าวได้ว่า สืบเนื่องมาจากความล้มเหลวในการจัดการปกครองคณะสงฆ์ในมณฑลอุดร นับตั้งแต่มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ในมณฑลอุดร ปี พ.ศ. 2451 เป็นต้นมา ทั้งนี้เพราะคณะสงฆ์ไทยส่งเจ้าคณะมณฑลซึ่งเป็นพระสงฆ์ฝ่าย

ธรรมยุติกนิกายทั้งหมดด้วย กิจดังกล่าวสำเร็จในปีพ.ศ. 2467 และเป็นที่มาที่ทำให้เกิดคณะธรรมยุติกนิกายขึ้นในจังหวัดขอนแก่น²³

การใช้องค์กรธรรมยุตจัดการปกครองคณะสงฆ์ในภาคอีสาน กล่าวได้ว่าได้มีส่วนสำคัญทำให้การขยายธรรมยุติกนิกายกว้างขวางยิ่งขึ้นในภาคอีสาน และได้ทำให้พระสงฆ์ในฝ่ายนี้ได้อำนาจการปกครองคณะสงฆ์ขึ้นเรื่อย ๆ จากเดิมที่เคยมีอำนาจเฉพาะท้องถื่นมณฑลอีสานตั้งแต่ปี พ.ศ. 2434 ต่อมาในปีพ.ศ. 2466 พระสงฆ์ฝ่ายนี้ได้เข้ามามีอำนาจในมณฑลอุดร ในช่วงเวลาดังกล่าวยังคงเหลือแต่มณฑลนครราชสีมาเท่านั้นที่พระมหานิกายเป็นเจ้าของคณะมณฑลอยู่ แต่ต่อมาในปี พ.ศ. 2468 เมื่อมีการยุบรวมมณฑลในภาคอีสานที่มีอยู่เดิมให้เหลือเพียง 2 มณฑลคือ มณฑลนครราชสีมา (รวมท้องที่มณฑลอุบลราชธานี มณฑลร้อยเอ็ด มณฑลนครราชสีมาเดิมเข้าด้วยกัน) และมณฑลอุดรและเมื่อมีการแต่งตั้งเจ้าคณะมณฑลใหม่ในปีเดียวกัน ปรากฏว่าพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุตได้รับแต่งตั้งขึ้นเป็นเจ้าคณะมณฑลในภาคอีสานทั้งหมด 2 มณฑล

การได้อำนาจการปกครองของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายในปี พ.ศ. 2468 โดยเฉพาะอย่างยิ่งในมณฑลนครราชสีมา คณะธรรมยุติกนิกายไม่เคยมีอำนาจมาก่อน นับเป็นโอกาสสำคัญในการขยายธรรมยุติกนิกายเข้าไปในบริเวณอีสานตอนกลาง วัดธรรมยุตที่ถูกสร้างขึ้นเป็นวัดแรกได้แก่ วัดสุทธิจินดา เมืองนครราชสีมา วัดนี้ถูกใช้เป็นที่พำนักของพระโพธิวงศาจารย์ (ดิสโล อ้วน) เจ้าคณะมณฑลเพื่อจัดการคณะสงฆ์

นอกจากความสำคัญของวัดดังที่ได้กล่าวมาแล้ว วัดนี้ยังมีความสำคัญในแง่ที่เป็นศูนย์กลางของคณะธรรมยุตในบริเวณอีสานตอนกลางอีกด้วย

ยุคที่ 3 การขยายธรรมยุติกนิกาย อันเนื่องมาจากความพยายามคงสถานะการเป็นผู้ปกครองคณะสงฆ์ในภาคอีสาน (2475-2476)

การก่อตั้งธรรมยุติกนิกายในภาคอีสานเมื่อเวลาล่วงเลยมา ทั้งปีพ.ศ. 2475 จะพบว่ามียุคที่เป็นศูนย์กลางของคณะธรรมยุตอยู่ 3 แห่ง ใน 3 บริเวณคือ บริเวณอีสานใต้มีศูนย์กลางอยู่ที่วัดสุปฏิภูมิ นาราม เมืองอุบลราชธานีบริเวณอีสานเหนือมีศูนย์กลาง อยู่ที่วัดโพธิสมภรณ์ เมืองอุดรราชธานีและท้ายสุด บริเวณอีสานตอนกลางมีศูนย์กลางที่วัดสุทธิจินดา เมืองนครราชสีมา

ศูนย์กลางของคณะธรรมยุตในภาคอีสานทั้ง 3 แห่งกล่าวได้ว่า เป็นฐานที่มั่นสำคัญของการขยายธรรมยุตไปยังท้องที่ที่ยังไม่มีวัดธรรมยุตตั้งอยู่

อนึ่ง การได้อำนาจ ของคณะสงฆ์ของคณะธรรมยุตในภาคอีสานนับตั้งแต่ได้อำนาจทั้งหมดในภาคอีสานในปี พ.ศ. 2468 จนกระทั่งปี พ.ศ. 2474 อาจจะถูกกล่าวได้ว่า ไม่ค่อยมีความเปลี่ยนแปลงที่เป็นปัจจัยบั่นทอนสภาพของ คณะธรรมยุตในภาคอีสาน แต่หลังจาก ปี พ.ศ. 2475 ซึ่งได้เกิดความเปลี่ยนแปลงสำคัญ 2 ประการ กล่าวคือ

ประการแรก เกิดเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มาใช้การปกครองแบบประชาธิปไตย

ประการที่ 2 เกิดขึ้นปฏิสังขรณ์ที่มีพระมหานิกายเป็นแกนนำเรียกร้องให้มีการจัดการปกครองคณะสงฆ์ใหม่ให้เป็นประชาธิปไตยยิ่งขึ้น

ความเปลี่ยนแปลงทั้ง 2 ประการแม้จะเกิดขึ้นในส่วนกลาง แต่ก็น่าจะสร้างความตระหนกแก่คณะธรรมยุตในภาคอีสาน ทั้งนี้เพราะท่านเหล่านี้เป็นพระนิกายฝ่ายที่มีจำนวนน้อย แต่ได้อำนาจการปกครองคณะสงฆ์มหานิกายที่มีจำนวนมากกว่าเป็นหลายเท่า

สิ่งที่พระพรหมมุนี (ติสโส อ้วน) พระเถระฝ่ายธรรมยุตอันดับ 1 ในภาคอีสาน ได้กระทำและเชื่อว่าเป็นการปรับตัวเพื่อให้โครงสร้างภาพการเป็นผู้ปกครองคณะสงฆ์ในภาคอีสานเอาไว้ที่สำคัญมี 2 ประการได้แก่

1. การขยายวัดธรรมยุต นิกายครั้งสำคัญในปีพ.ศ 2476 และ
2. การเปลี่ยนท่าทีหันมายอมรับฐานะของ พระวิปัสสนาธุระ สายพระอาจารย์มั่น

ภุริทัตโต ซึ่งก่อนหน้านี้พระพรหมมุนีไม่ได้ยอมรับฐานะการเป็นธรรมยุตินิกายของพระสงฆ์กลุ่มนี้

ประการแรก เกี่ยวกับการขยายวัดธรรมยุตินิกายครั้งสำคัญในปีพ.ศ 2476 ปรากฏว่าเพียงชั่วเวลาปีเดียว ได้มีการแปลงวัดมหานิกายมาเป็นวัดธรรมยุตในภาคอีสาน ถึง 6 วัด สิ่งที่สำคัญที่สุดได้แก่ วัดที่ถูกเปลี่ยนมาเป็นวัดธรรมยุตเหล่านี้ล้วนเป็นวัดสำคัญของเมือง เคยเป็นที่ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเกือบทั้งสิ้น และเป็นวัดแรกในเมืองสำคัญ ๆ ที่ยังไม่มีคณะธรรมยุตตั้งอยู่ วัดดังกล่าวได้แก่ วัดเหนือ วัดบึงพลาญชัย จังหวัดร้อยเอ็ด วัดสว่างอุ้มเม่า วัดสว่างปอแดง อำเภอยางตลาด จังหวัดมหาสารคาม วัดบูรพาราม จังหวัดสุรินทร์ วัดหลวงจังหวัดศรีสะเกษ²⁴

การขยายธรรมยุตินิกายด้วยความเร่งรีบดังกล่าว อาจจะสามารถกล่าวได้ว่าน่าจะเป็นการเตรียมรับกับความเปลี่ยนแปลงใด ๆ ที่อาจจะกระทบกระเทือนสถานการณ์เป็นผู้ปกครองคณะสงฆ์ของคณะธรรมยุตในภาคอีสานด้วย

ประการที่ 2 การเปลี่ยนมายอมรับฐานะของพระวิปัสสนาธุระสายพระอาจารย์มั่น ภุริทัตโต วิธีการดังกล่าว กล่าวได้ว่าเป็นความริเริ่มที่จะสร้างภาพพจน์ใหม่ทางด้านวิปัสสนาธุระ โดยใช้พระสงฆ์สายพระอาจารย์มั่นเป็นองค์กรนำ ขณะเดียวกันก็มีผลดีในแง่ที่ทำให้องค์กรธรรมยุตในบ้านอีสานมีความเข้มแข็งและก่อให้เกิดเอกภาพ **ทั้งนี้เพราะก่อนหน้านี้แม้ว่าพระสงฆ์สายพระอาจารย์มั่นและเป็นคณะธรรมยุตคณะหนึ่ง แต่กลับได้รับการตั้งข้อรังเกียจในลักษณะที่ว่า กระทำตนนอกทิศทางที่คณะธรรมยุตในช่วงนั้นต้องการ กล่าวคือไม่สนใจต่อการศึกษาพระปริยัติธรรม ออกจุดค้ำตามป่าเขาไม่อยู่เป็นหลักแหล่ง**

อาการตั้งข้อสังเกตดังกล่าวจะเห็นได้จากการที่พระพรหมมุนี (ติสโส อ้วน) ได้แสดงตนเป็นปฏิปักษ์ ด้วยการห้ามพระสงฆ์คณะนี้เดินทางเข้ามาในเขตมณฑลนครราชสีมาที่ท่านเป็นเจ้าของมณฑลอยู่ รวมทั้งกำชับไม่ให้ราษฎรตักบาตรหรือเกื้อกูลต่อพระสงฆ์คณะนี้ เหตุการณ์ดังกล่าวเกิดขึ้นในปีพ.ศ. 2470²⁵

การไม่ยอมรับบทบาทและฐานะของพระวชิรเสนาธรรสายพระอาจารย์มั่นจากพระพรหมมุนี (ติสโส อ้วน) ได้สืบต่อมาจนกระทั่งปี พ.ศ. 2475

อย่างไรก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2475 ด้วยการเปลี่ยนแปลงการปกครองมาใช้ระบอบประชาธิปไตย และการเกิดคณะปฏิสังขรณ์ที่ต้องการแก้ไขการปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นประชาธิปไตยยิ่งขึ้น น่าจะมีสารสำคัญให้พระพรหมมุนีเปลี่ยนแปลงท่าทีที่มีต่อพระสงฆ์สายพระอาจารย์มั่น มาเป็นการยอมรับฐานะและบทบาทของพระสงฆ์คณะนี้ ปรากฏการณ์ที่เป็นประจักษ์พยานที่พระพรหมมุนีไม่เคยทำมาก่อนได้แก่ การก่อสร้างวัดป่าสาละวัน ที่เมืองนครราชสีมา ในปีพ.ศ. 2475 เพื่อให้เป็นศูนย์กลางของพระวชิรเสนาธรรสายพระอาจารย์มั่นในภาคอีสาน²⁶ และการยอมรับบทบาทของพระวชิรเสนาธรรสายพระอาจารย์มั่นว่าจะเป็นผู้เผยแพร่งานวิปัสสนาธรรสายให้เจริญก้าวหน้า²⁷

วิธีการปรับตัวเพื่อให้สามารถคงสถานะการเป็นผู้ปกครองคณะสงฆ์ 2 ประการดังกล่าว นับเป็นความพยายามช่วงแรก ๆ ที่เกิดวิกฤตการณ์ในการปกครองฝ่ายบ้านเมืองและการคณะสงฆ์หลังปีพ.ศ. 2475 สิ่งทีคณะธรรมยุตในภาคอีสานได้กระทำอันเป็นความพยายาม ที่จะฝ่ากระแสคลื่นแห่งความเปลี่ยนแปลงเพื่อให้โครงสถานะการเป็นผู้นำคณะสงฆ์ในภาคอีสานในสมัยต่อมา น่าจะมีอยู่อย่างมากมายที่รอการศึกษาอยู่

อย่างไรก็ตาม ความพยายามขยายธรรมยุตในปี พ.ศ. 2476 และหันมายอมรับฐานะและบทบาทของพระวชิรเสนาธรรสายพระอาจารย์มั่น นับเป็นช่วงสำคัญที่ทำให้ธรรมยุตในภาคอีสานมีความเข้มแข็งกว่ายุคสมัยใด ๆ ในช่วงที่ผ่านมา

กล่าวโดยสรุป การก่อตั้งธรรมยุติกนิกายในภาคอีสานระหว่างปี พ.ศ. 2394-2476 นับเป็นช่วงเวลาสำคัญของการก่อตั้งและขยายนิกายใหม่เข้ามาในภาคอีสานและส่งผลให้สามารถตั้งหลักแหล่งได้อย่างมั่นคงในภูมิภาคนี้

ผลสืบเนื่องของการก่อตั้งธรรมยุติกนิกายในภาคอีสานที่ยังรอการศึกษาต่อไปที่บทความนี้ยังไม่ได้กล่าวถึง ได้แก่ ปัญหาการกระทบกระทั่งระหว่างคณะสงฆ์ธรรมยุตกับพระสงฆ์มหานิกาย ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า เป็นปัญหาสำคัญนับตั้งแต่มีการก่อตั้งธรรมยุติกนิกายภาคอีสาน ตราบจนกระทั่งปัจจุบัน

เชิงอรรถ

1. พระพรหมมุนี (ติสโส อ้วน) “ตำนานวัดสุปัฏนาราม” ที่ระลึกในงานผูกพัทธสีมาและฉลองพระอุโบสถวัดสุปัฏนาราม จังหวัดอุบลราชธานี. พระนคร : อักษรเจริญทัศน์, 2478, น. 20-21.
2. พระสงฆ์อีสานที่เป็นศิษย์รุ่นแรก ๆ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้แก่

ท่านพนรุโล(ดี) ท่านเทวธมมี ทั้งสองเป็นชาวเมืองอุบลราชธานี และท่านคุณสมปนโน ชาวเมือง
โขง นครจำปาศักดิ์

3. พระพรหมมุนี (ติสโส อ้วน) “ตำนานวัดสุปัฏนาราม” น. 21
4. เรื่องเดียวกัน น. 25-26
5. เรื่องเดียวกัน น. 25
6. หมุน โสมะฐิติ ประวัติวัดศรีทองและเมืองอุบลราชธานี (อย่างสังเขป) พระนคร : การพิมพ์พาณิชย์, 2504. น. 34
7. พระพรหมมุนี (ติสโส อ้วน) “ตำนานวัดสุปัฏนาราม” น. 27
8. เรื่องเดียวกัน น. 27
9. เรื่องเดียวกัน น. 29-30
10. เรื่องเดียวกัน น. 27-28
11. ที่ระลึกงานทอดผ้าป่าสามัคคี ณ วัดมหาชัย อ.หนองบัวลำภู จ.อุตรธานี 2516
กรุงเทพฯ : มิตรไทย, 2560. น. 27-28
12. พระพรหมมุนี (ติสโส อ้วน) “ตำนานวัดสุปัฏนาราม” น. 22-32
13. หนังสือแถลงการณ์คณะสงฆ์เล่ม ๗ พ.ศ 2462, น. 239-240
14. ชีวประวัติและปฏิปทาหลวงปู่จันทร์ กรุงเทพฯ : บำรุงนุกุลกิจ, 2522 น. 20-25
15. เรื่องเดียวกัน น. 26-32
16. เรื่องเดียวกัน น. 44
17. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.14. 1/11 งตตำแหน่งเจ้าคณะมณฑล
อุดร 2-22 ต.ค. 2457
18. ประเด็นดังกล่าว กรณีตัวอย่างที่เห็นจากเหตุการณ์ในปี พ.ศ. 2456 เมื่อเกิดข่าวลือว่า
พระอาจารย์ศรีศรีทัตต์ ชาวเมืองท่าอุเทน จังหวัดนครพนม รวบรวมผู้คนจะก่อกบฏต่อกรุงเทพฯ การ
ดำเนินการนำตัวพระอาจารย์ศรีทัตต์ เพื่อส่งไปยังกรุงเทพฯ เจ้าคณะเมืองและพระสงฆ์ผู้ตรวจการไม่
สามารถกระทำสำเร็จเพราะพระอาจารย์ศรีทัตต์มีสานุศิษย์จำนวนมากให้การคุ้มครอง คูในเมธี
ดวงสงค์ ภูมิประวัติท่าอุเทน ประวัติพระอาจารย์ศรีทัตต์และประวัติพระธาตุท่าอุเทน นครพนม :
ส.วัฒนา 2514, น. 60-71
19. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.14. 1/11 งตตำแหน่งเจ้าคณะมณฑล
อุดร 2-22 ต.ค. 2457

20 “พันธุลาภิญา” ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพระธรรมเจดีย์ (พนธุโล จุม)
ม.ป.พ. 2506, น. 7

21 มูลเหตุที่ทำให้พระจุม พนธุโล มีโอกาสเดินทางเข้าไปศึกษาเล่าเรียนที่กรุงเทพฯ นั้นสืบเนื่องมาจาก การที่พระจุมเป็นพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย วัดศรีเทพประดิษฐาราม เมืองนครพนม กล่าวคือ หลังจากมีการสืบทอดธรรมยุติกนิกายจากเมืองอุบลราชธานี มาตั้งที่วัดศรีเทพประดิษฐาราม เมืองนครพนมในปีพ.ศ. 2449 แล้ว ต่อมาในปีพ.ศ. 2451 พระจันทร์เจ้าอวาสมีความประสงค์ที่จะศึกษาเล่าเรียนให้สูงขึ้นไป จึงได้ชักชวนศิษย์เดินทางเข้าไปศึกษาในกรุงเทพฯ พระจุมจึงเป็นลูกศิษย์จึงได้ติดตามเข้าไปยังกรุงเทพฯ ด้วย และเมื่อคณะธรรมยุตวัดศรีเทพฯ ส่วนใหญ่เดินทางกลับมาที่เมืองนครพนมใน ปี พ.ศ. 2456 พระจุมจึงไม่ได้เดินทางกลับมาด้วย จึงได้ศึกษาเล่าเรียนที่กรุงเทพฯ จนกระทั่งปี พ.ศ. 2466

22 สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (ดิศโล อ้วน) **ลบไม่ศูนย์** พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2499, น. 26

23 “พิศาลธรรม” ที่ระลึกงานทำบุญฉลองครบ 6 รอบพระราชพิศาลสุธี วัดศรีจันทน์ จังหวัดขอนแก่น กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา, 2518 น. ฐ-๓

24 พระพรหมมุนี (ดิศโล อ้วน) “ตำนานวัดสุปัฏนาราม” น. 80-81

25 “อาจารย์วาท” ที่ระลึกในมหาวโรกาสสมเด็จพระราชดำเนินบรรจุพระอัฐิและเปิดพิพิธภัณฑ์พระอาจารย์ฝั้น อาจาโร กรุงเทพฯ : สัมพันธ์พานิช, 2522, น. 44

26 พระญาณวิเศษฐิติธรรมวิธาน (ชนตยาโคโม สิงห์) **พระปฏิบัติธรรมเล่ม 2 พร้อมด้วยประวัติการสร้างวัดป่าสาละวัน และงานพระพุทธศาสนาฝ่ายวิปัสสนาธุระในพระราชอาณาจักร** พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2504 น. ค-ฆ

27 เรื่องเดียวกัน, น. ข-ค